

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ AGER DENTHALIATIS

1. *Auditae dehinc Lacedaemoniorum et Messeniorum legationes de iure templi Dianae Limnatidis, quod suis a maioribus suaque in terra dicatum Lacedaemonii firmabant annalium memoria vatumque carminibus, sed Macedonis Philippi, cum quo belassent, armis ademptum ac post C. Caesaris et M. Antonii sententia redditum.*

2. *Contra Messenii veterem inter Herculis posteros divisionem Peloponnesi protulere, suoque regi Denthaliatem agrum in quo id delubrum cecidisse, monumentaque eius rei scripta saxis et aere prisco manere.*

3. *Quod si vatium, annalium ad testimonia vocentur, plures sibi ac locupletiores esse; neque Philippum potentia, sed ex vero statuisset: idem regis Antigoni, idem imperatoris Mummii iudicium; sic Milesios permissio publice arbitrio, postremo Atidium Geminum, praetorem Achaiae decrevisse. Ita secundum Messenios datum.*

Τάκ. Ann. IV.43,1-3

Χρονογραφία της Ρώμης των Ιουλίων-Κλαυδίων, όπως ορίζεται στην αρχή ήδη του έργου¹, οι *Annales* έχουν ως θέμα τις προσωπικές σχέσεις του αυτοκράτορα με τους συγκλητικούς, το στρατό και τους διοικητές των επαρχιών². Η εσωτερική ιστορία των ρωμαϊκών επαρχιών, ιδιαίτερα εκείνων που – όπως η Αχαΐα – βρίσκονται στο περιθώριο των μεγάλων συγχρόνων γεγονότων, θίγεται μόνο περιστασιακά, στο βαθμό που εξυπηρετεί το σκοπό ή την οικονομία του έργου³.

Οι ελάχιστες – 5 ή 6 συνολικά – αναφορές σε υποθέσεις ελληνικών πόλεων, που περιέχει η πρώτη εξάδα, δίνονται με αφορμή τις συνεδριάσεις της Συγκλήτου⁴. Όπως και το γενικό, αυστηρά χρονογραφικό σχήμα στο οποίο εντάσσονται⁵, χρησιμεύουν στην απεικόνιση της επιδίωξης κάποιας μορφής δημοκρατίας (*imago quaedam reipublicae*) στην εποχή του Τιβερίου⁶. Οι πληροφορίες αντλούνται από τα πρακτικά της Συγκλήτου⁷, σε ορισμένες περιπτώσεις μεταφέρονται αυτούσιες οι επίσημες περιλήψεις των συζητήσεων⁸.

1. Tac. *Ann.* I.1 (Cod. Medic. I: ab excessu divi Augusti).

2. R. Syme, *Tacitus*, τ. I (Oxford 1958), σ. 443.

3. Syme, ό.π., σσ. 445, 449· τ. II, σ. 776. Πρβλ. αντίθετα τις παρεκβάσεις στον Agricola και την Germania.

4. Tac. *Ann.* III. 60-63, IV. 15, 26, 43, 55-56, ή με αφορμή των αυτοκρατορικών αποφάσεων: I. 76, II. 80 (η Αχαΐα αυτοκρατορική επαρχία), IV. 13 (σεισμός Αιγίου), VI. 10 (εξορία Λάκωνος), VI. 17 (ψευδο-Δρούσος στην Αχαΐα).

5. Syme, ό.π., I, σσ. 266, 269, 278, 279.

6. Tac. *Ann.* III. 60-63. Πρβλ. Syme, ό.π., σ. 267.

7. Syme, ό.π., σσ. 278, 280, 281, 283 (συζήτηση αντιρρήσεων: σ. 182). Πρβλ. Tac. *Ann.* XV. 73,4: «reperio in commentariis senatus».

8. Syme, ό.π., σ. 284.

Στην τελευταία αυτή κατηγορία ανήκει και η μοναδική αναφορά στην Αχαΐα: το πλήρες χρονικό της 400χρονης ήδη διένεξης Λακεδαιμονίων και Μεσσηνίων δίνεται με αφορμή την κρίση της Σύγκλητου το 25 μ.Χ. Την προέλευση του κειμένου αυτού από τα Acta Senatus πιστοποιεί όχι μόνο η μνεία ονομάτων αγνώστων άλλως προσώπων – όπως του Attidius Geminus – και αυθεντικών λεπτομερειών⁹, αλλά και η διάταξη και η οικονομία του¹⁰ και, πράγμα που είναι ακόμη πιο ενδιαφέρον (όπως θα δούμε παρακάτω), το ίδιο το εννοιολογικό περιεχόμενό του. Η αποδοχή της επίσημης προέλευσης του χωρίου του Τακίτου επιτρέπει την επανεξέταση κάτω από νέο φως του ιστορικού νοήματος της έριδας, μιας πλευράς του θέματος που ελάχιστα θίγεται στη σύγχρονη – ήδη πλούσια – βιβλιογραφία¹¹.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το πραγματικό αντικείμενο της έριδας είναι η περιοχή του ιερού της Αρτέμιδας, η ίδια που στη συνέχεια του κειμένου ονομάζεται ager Denthaliatis¹². Αν κατά την εισαγωγή της στη Σύγκλητο η υπόθεση επιγράφεται De iure templi Dianae Limnatidis¹³, τούτο δεν οφείλεται σε πρωτοβουλία του Τακίτου. Η θρησκευτική επένδυση – κοινός τόπος όλων των ελληνικών υποθέσεων της πρώ-

9. α) Κρίση Μιλησίων: «permissio publice arbitrio» (που επιβεβαιώνεται επιγραφικά: Inschriften von Olympia αρ. 52 (= SIG³ 683).

β) Χρονολογία απόφασης Καίσαρος με το υπατικό έτος.

10. α) Έκταση που δίνεται στην απόφαση του Φιλίππου (αφετηρία της έριδας και απλή απαρίθμηση των κρίσεων που στη συνέχεια την επιβεβαιώνουν).

β) Λακωνικότητα αναφοράς στην απόφαση του Ιουλίου Καίσαρος, την ακύρωση της οποίας επιβεβαιώνει η Σύγκλητος.

γ) Αποσιώπηση του ονόματος του Αυγούστου για τους ίδιους λόγους.

11. Th. Mommsen - R. Neubauer, *AZ* XXXIV (1879), 128.

R. Weil, *AMVI* (1882), 211.

W. Kolbe, *AMXXXIX* (1904), 364.

Του ίδιου, *SBBerLA* (1905), 62.

Του ίδιου, *IG V*. I εισαγωγή, 1373-1378.

B. Niese, *NGG* (1906) 118.

W. Dittenberger, *SIG³* (1915), τ. II, σ. 269, υποσημ. 1.

F. Boelte - V. Ehrenberg, *RE* III.A [λ. Sparta (1929)] στστ. 1312, 1314, 1418, 1422-23, 1426, 1434-38.

C. A. Roebuck, *A History of Messenia from 369 to 146 B.C.* (Chicago 1941), σσ. 12 κ.ε., 118 κ.ε.

Του ίδιου, *The Settlements of Philip II in 338 B.C.* (1948).

K.M.T. Chrimes, *Ancient Sparta: A Re-examination of the Evidence* (Manchester 1949), σσ. 56-72.

U. Kahrstedt, *RhM* XCIII (1950), 232 κ.ε.

12. Πρβλ. επιγραφή κρίσης Μιλησίων (βλ. παραπάνω υποσημ. 9), στ. 1: «κρίσις περί χώρας Μεσσάνιοις καί Λακεδαιμονίοις». Το όνομα του ager Denthaliatis (όχι Dentheliatis, όπως συνήθως στην αρχαιολογική βιβλιογραφία) συναντάται μόνο στο Στέφανο Βυζάντιο, λ. Δενθάλιο: «πόλις μία τῶν περιμαχῆτων Μεσσηνίοις καί Λακεδαιμονίοις».

13. Ius templi: το νομικό καθεστώς του ναού. Δεν αποκλείεται η πρόταξη της υπόθεσης αυτής (όπως και εκείνης που ακολουθεί, του ναού της Εγέστης) στη συνεδρίαση να οφείλεται στο ιερό αντικείμενό της (πρβλ. Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht* τ. III² σσ. 940-941. A. Gellius, *Noctes Atticae*, XIV, 7.

της εξάδας¹⁴ – χαρακτηρίζει όχι τόσο τη θέση του ίδιου του ιστορικού, όσο τη σύγχρονη του πολιτική πραγματικότητα¹⁵. Στην προκειμένη περίπτωση όμως ο τίτλος *De iure templi* επαναλαμβάνει απλώς εκείνον της προσφυγής των Λακεδαιμονίων κατά της απόφασης του praetor Achaiae. Την επιβεβαίωση δίνει η σειρά αγόρευσης των πρεσβευτών τους, που ως προσφεύγοντες ομιλούν πρώτοι: για τους Λακεδαιμονίους αντικείμενο της δίκης είναι το *ius templi*. Όλο το δάρος της επιχειρηματολογίας και των αποδείξεων πέφτει στην πράξη της ίδρυσης – την αφιέρωση – του ναού, πηγή του δικαιώματος επί του ιερού, ενώ μόλις έμμεσα θίγεται το θέμα της κυριότητας του χώρου: «*dicatum (i.e. templum) a maioribus suis suaque in terra*». Χαρακτηριστική αντίθετα είναι η έμφαση που δίνουν οι Μεσσήνιοι στην αρχαιότητα των δικαιωμάτων τους επί του *ager* ως μέρους του κλήρου του Κρεσφόντη: «*suoque regi Denthaliatem agrum in quo id delubrum cessisse*». Η αμφισβήτηση γι' αυτούς είναι «περί χώρας».

Διακρίνεται η προσπάθεια και των δύο πλευρών για τη θεμελίωση των θέσεων τους σε κάποιο δίκαιο: για τους Μεσσηνίους αυτό είναι το δίκαιο των Ηρακλειδών, κοινών προγόνων των Μεσσηνίων και Λακεδαιμονίων. Η θέση των τελευταίων είναι λιγότερο σαφής: η μετατόπιση του αντικειμένου της δίκης από τη χώρα στο ιερό δείχνει ότι προϋποθέτουν την ύπαρξη ενός *ius sacrum*¹⁶ της Αρτέμιδος (ότι δηλαδή η γη είναι η ιερή και ως εκ τούτου μη αλλοτριώσιμη ιδιοκτησία της Λιμνάτιδος, που ταυτίζεται με τη σαρτιατική θεά Ορθία)¹⁷, πράγμα το οποίο περιορίζει το αντικείμενο της δίκης στην αμφισβήτηση όχι πλέον της κατοχής της γης, αλλά της διαχείρισης του ναού, δεδομένου ότι «*quod autem divini iuris est, id nullius in bonis est*» (Gaius, *Com.* II, 9). Μια πρόχειρη εννοιολογική ανάλυση των λόγων των αντιδίκων ρίχνει περισσότερο φως στο ιστορικό νόημα των θέσεων τους. Ο ιδεολογικός χαρακτήρας της μεσσηνιακής θέσης είναι φανερός στο σύστημα των αντιθέσεων δίκαιο-άδικο, νόμος-αυθαιρεσία, αιωνιότητα-ιστορικότητα κ.λπ., που διέπει το λόγο τους: η απόφαση του Φιλίππου είναι *ex vero* όχι *potentiā*, το *iudicium*, και η *arbitrio* αντιπαρατίθενται στην *sententia*, οι νόμιμες αρχές (βλ. παρακάτω) σε εκείνη του δικάτορα αρχηγού μιας παράταξης των εμφυλίων πολέμων¹⁸. Το δίκαιο τους έχει θεμελιωθεί στην τάξη που δημιουργήθηκε *illo tempore* από τους Ηρακλείδες, τη μνήμη της οποίας διαιδώνει η αφευδής μαρτυρία των επιγραφών σε λίθο και χαλκό («μον-

14. *Ann.* III. 60-63: δικαίωμα ασύλου ελληνικών ιερών, IV. 15 και 55-56: νεωκορία Ασίας, IV. 26: αυτοκρατορική λατρεία Κυζίκου, IV. 43: Λιμνάτις.

15. Υψηλή αντίληψη του θείου στον Τάκιτο (*Ann.* III. 18), αντίληψη της θρησκείας ως χαλινού για το λαό (*Ann.* III. 26) και ως δεισιδαιμονίας (*Ann.* III. 79). Πρβλ. τη σύγχρονη - λαϊκή - αντίληψη στον Σουητώνιο. Χαρακτηριστικός εν προκειμένω ο πολιτικός ρόλος της αυτοκρατορικής λατρείας ως κρατικής ιδεολογίας, στην κοινωνική ιεραρχία στις πόλεις («φιλοσέβαστοι»), στην οργάνωση των επαρχιακών κοινών (βλ. J. Deininger, *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des 3. Jh.n.Ch.* (1965), σ. 162), τέλος στο σχήμα πολιτικής οργάνωσης του ελληνικού έθνους από τον Αδριανό (βλ. τελευταία A. Spawforth - S. Walker, «The World of the Panhellenion», *JRS* LXXV (1985), 78 κ.ε. και LXXVI (1986), 88 κ.ε.

16. Βλ. Gaius, *Commentarii* II.7.

17. Στράβων VIII.4, 9.

18. Χαρακτηρισμός που για ευνόητους λόγους δεν αναφέρεται.

umenta scripta in saxis et aere prisco»), ενώ οι αντίπαλοί τους έχουν να επικαλεσθούν μόνο τα χρονικά και τους ύμνους τους. Η ίδια μυθολογική λογική διέπει και τις ιστορικές αναφορές του λόγου αυτού: οι αποφάσεις του Κοινού των Ελλήνων¹⁹ (του Φιλίππου και του Αντιγόνου), όπως και των νομίμων εκπροσώπων της ρωμαϊκής αρχής²⁰, ανανεώνουν την αρχαία τάξη που κατέλυσε κάποτε και απειλεί πάντα η σπαρτιατική βία²¹. Εντούτοις όχι μόνο η άρνηση της ιστορικότητας που χαρακτηρίζει τη μεσσηνιακή θέση, είναι ιστορικά προσδιορισμένη από το κενό της μακραίωνης δουλείας²², αλλά και αυτό το βασικό νομικό-μυθολογικό επιχείρημα της «divisionis Peloropnesiae» που επικαλούνται, έχει μια πολύ συγκεκριμένη ιστορική προέλευση: είναι αυτό το ίδιο πάνω στο οποίο το «ελληνικό δικαστήριο» του 338 π.Χ. (το ίδιο που αποφάσισε την επιστροφή του Δενθαλιάτη) στήριξε το σχέδιο του Φιλίππου για την αποκατάσταση – φυσικά κάτω από τη μακεδονική κηδεμονία – της πολιτικής φυσιογνωμίας που είχε η Πελοπόννησος πριν από τη σπαρτιατική επέκταση²³.

Για τους Λακεδαιμόνιους το δίκαιο, δηλαδή εδώ το συγκεκριμένο δικαίωμα τους πάνω στο ναό και τον εξαρτημένο απ' αυτόν χώρο, όπως εξάλλου και η απώλεια αυτού του δικαιώματος, είναι απόρροια ιστορικών γεγονότων: της κατάκτησης της περιοχής και της επακόλουθης ίδρυσης του ναού²⁴, της στρατιωτικής ήττας από τον Φίλιππο και της πράξης δωρεάς του Καίσαρα. Η ρεαλιστική αυτή τοποθέτηση των Λακεδαιμόνιων βοηθά στη διευκρίνιση και της νομικής θέσης τους και – έμμεσα – του χαρακτήρα του ιερού της Λιμνάτιδος. Την απαίτησή τους οι Λακεδαιμόνιοι δεν τη στηρίζουν στο δικαίωμα πάνω στη χώρα της σπαρτιατικής θεάς, δικαίωμα που προέκυψε από την αφιέρωση: τούτο θα έδινε μια πολύ σαθρή ηθική και νομική βάση στην επιχειρηματολογία τους²⁵. Αντίθετα τη στηρίζουν στην ίδια την αφιέρωση, ως την πράξη που ολοκλήρωσε την κατάκτηση του Δενθαλιάτη εντάσσοντας τον στο σπαρτιατικό «κόσμο». Το ιερό, όπως τεκμηριώνεται παρακάτω, ανήκει στην ευρύτατα διαδεδομένη στον ελληνικό χώρο κατηγορία των «ιερών των εσχατιών»²⁶. Εάν,

19. Πολύβιος IX.33, 12 (Ελλήνων κριτήριο). Πρβλ. Kolbe *AM* XXIX (1904) 371.

20. Του στρατηγού αυτοκράτορα των «κατά το δόγμα της Συγκλήτου» κρινόντων Μιλησίων και του διοικητή της ρωμαϊκής επαρχίας της Αχαΐας.

21. Όπως και η αυθαιρεσία του δικτάτορα.

22. Η ίδια που – για τους ίδιους λόγους – διακρίνει και τις περιγραφές της Μεσσηνίας από το Στράβωνα και τον Πausανία.

23. Πρβλ. τη κρίση του 182 π.Χ. (Inscriptionen von Olympia αρ. 156) για τη Σκιρίτιδα (και Αιγύτιδα), όπου η αναφορά στην κατάσταση «πρό τοῦ τούτῃ Ἡρακλείδης εἰς Πελοπόννησον κατελθεῖν» αποτελεί επανάληψη αντίστοιχου (για τους Αρκάδες) επιχειρήματος του κριτηρίου του 338 π.Χ. (Boelte, ό.π. (υποσημείωση 11), στ. 1308 και 1311).

24. Εφόσον δεν αμφισβητείται από τους Λακεδαιμόνιους ότι η γη ανήκε στον κληρονομητή Κρεσφόντη, το «suaque in terra» δεν μπορεί να αναφέρεται παρά στο καθεστώς που δημιουργήθηκε μετά την κατάκτηση.

25. Πράγμα που φαίνεται να προϋποθέτει ο Kahrstedt, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 233, υποσ. 3. Σύμφωνα με το ρωμαϊκό δίκαιο, στο οποίο δεν είναι άγνωστη η περίπτωση, ο ιδιοκτήτης της γης μπορεί να ζητήσει την ακύρωση της dedicatio από τους ποντίφικες (βλ. Κικέρωνα, *Pro domo sua*).

26. Για τα ιερά αυτά βλ. τελευταία Fr. de Polignac, *La Naissance de la cité grecque* (Paris 1984), σσ. 41 κ.ε.

όπως πιστεύω να αποδείξω στη συνέχεια, τα ιερά των εσχατιών έχουν μια συγκεκριμένη - συμβολική και πραγματική - λειτουργία στο σπαρτιατικό σύστημα κυριαρχίας (Herrschaftssystem), τότε η έριδα για τον ager Denthaliatis θα μπορούσε να επανατοποθετηθεί στη σωστή της ιστορική βάση: όχι ως μια συνοριακή διαφορά²⁷, (σημείο αποκρουστικότητα του αρχαίου ανταγωνισμού των δύο πόλεων κι επομένως ένα είδος διαιώνισης των μεσσηνιακών πολέμων), αλλά ως μια όψη της αντιπαράθεσης κατά την περίοδο 338 π.Χ. - 25 μ.Χ. δύο ασυμβίβαστων προτύπων πελοποννησιακής τάξης. Του προτύπου της σπαρτιατικής ηγεμονίας από τη μια πλευρά και από την άλλη εκείνου της πολιτικής ισορροπίας της Πελοποννήσου, την οποία συμβολίζει το προγονικό δίκαιο των Ηρακλειδών και εκφράζει ιστορικά το υπό μακεδονική κηδεμονία Κοινό των Ελλήνων και η νέα ρωμαϊκή τάξη. Απώτερος σκοπός μου είναι να αποδείξω ότι πράγματι η προσφυγή των Λακεδαιμονίων στη Σύγκλητο το 25 μ.Χ. αποτελεί τον επίλογο της τελευταίας απόπειρας ανανέωσης της σπαρτιατικής ηγεμονίας μέσα στα πολιτικά πλαίσια του ρωμαϊκού κόσμου.

Η ανακάλυψη πριν από ενάμισυ αιώνα από τον Λουδοβίκο Ρως του ιερού της Λιμνάτιδος Αρτέμιδος επέτρεψε την ταύτιση του ager Denthaliatis με το ορεινό σύστημα που περιλαμβάνει τις μικρές κοιλάδες του άνω ρου του ποταμού Νέδοντα στο κεντρικό τμήμα της δυτικής πλευράς του Ταυγέτου²⁸ και δεσπόζει στα νοτιοδυτικά της εύφορης παραλιακής πεδιάδας της Θουρίας, των Φαρών και της Αβίας, περιοχής που ως γεωγραφική, οικιστική και ιστορική ενότητα διακρίνεται από την υπόλοιπη Μεσσηνία²⁹. (Σχέδιο 1.)

Ο ager Denthaliatis, η οικονομική σημασία του οποίου δεν αρκεί για να δικαιολογήσει το ενδιαφέρον και το πείσμα για την κατοχή του³⁰, αποτελεί τη φυσική είσοδο της Μεσσηνίας³¹ και το σταυροδρόμι συγχρόνως των οδών προς τη Σπάρτη, την Αρκαδία και τη Μεσσηνία. Τον κύριο Α.-Δ. οδικό άξονα του Ταυγέτου³² αποτελεί

27. Βλ. π.χ. Kahrstedt, ο.π., σ. 239 (πρβλ. ανάλογες περιπτώσεις *O.G.I.S.* 538, *SIG*³ 827, Δίωμη Προύσης XXXIV. 46 και Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht* III² σ. 1200).

28. L. Ross, *Reisen und Reisenrouten durch Griechenland I: Reisen im Peloponnes* (Berlin 1841), σ. 4 κ.ε.· C. Bursian, *Geographie von Griechenland II: Peloponnesos und Inseln* (Leipzig 1868-1872), σ. 171· J.G. Frazer, *Pausanias III* (1898), σ. 427 κ.ε.· N.S. Valmin, *Etudes topographiques sur la Messenie ancienne* (Lund 1930), σ. 192· A. Philippson, *Griechische Landschaften* III. 2 (Frankfurt/M 1959), σ. 423, 425· R. Hope-Simpson, *BSA* LXI (1966) 125, *AJA* LXV (1961) 225, LXXI (1966) 121· W.A. Mac Donald-G.E. Rapp jr., *The Minnesota Messenian Expedition* (Minneapolis 1972), σ. 288 κ.ε.· E. Meyer, *RE* Supplement Band XV (1978), σστ. 179-180.

29. Η περιοχή περικλείεται από τις απόκρημνες ακτές της Μάνης, τον Ταυγετο και τα έλη του Παμίου. Οικιστική-οικονομική ενότητα από την εποχή του χαλκού (βλ. *The Messenian Minisotta Expedition*, σ. 165). Ιστορική ενότητα: *Ίλιάς* I.292 (R. Hope-Simpson, *BSA* LII (1957) 231 και *BSA* LXI (1966)· βασιλείο του Διοκλέους με πρωτεύουσα τις Φαρές: *Ὀδύσεια* γ.448, ο.186, και βασιλείο Μεσόλας: Στράβων VIII.5,7.

30. Η καλλιεργήσιμη γη και των 6 σημερινών χωριών (12,7 χμ² σύμφωνα με τη στατιστική του 1971) αντιστοιχεί σε εκείνη των φτωχότερων από τις περιοικίδες πόλεις της Σπάρτης.

31. Οι μικρές κοιλάδες των πηγών του Νέδοντα ευνόησαν τη σταδιακή εξάπλωση των κατοίκων της Λακωνικής δυτικά του Ταυγέτου. Το φαινόμενο, που επαναλαμβάνεται στα νεότερα χρόνια, είχε ως αποτέλεσμα τα διοικητικά σύνορα των δύο νομών να μη σταθεροποιηθούν ποτέ στο φυσικό όριο του Ταυγέτου (βλ. Boelte, ό.π., σ. 1313).

32. Το πέρασμα της Λαγκάδας (από όπου περνάει η σημερινή λεωφόρος Σπάρτης - Καλαμάτας), όπως είναι γενικά αποδεκτό, δεν χρησιμοποιούταν κατά την αρχαιότητα.

ο γνωστός από παλιά δρόμος, που από το Μιστρά και την Αναβρυτή κατέληγε στα Γιαννισά, δηλαδή τις αρχαίες Καλάμες³³. Ένας δεύτερος δρόμος, παράλληλος του προηγούμενου, με κατεύθυνση ΝΔ. (προς το ιερό της Λιμνάτιδος και τη Μεσσηνία) διέσχισε το Δενθαλιάτη βορειότερα, στο ύψος του Γεωργιτσιού. Η ύπαρξη ενός Β.-Ν. οδικού άξονα, κατά μήκος της δυτικής πλευράς του Ταυγέτου, ο οποίος συνέδεε τους δύο προηγούμενους με την κεντρική αρτηρία της Β.Δ. Λακωνίας³⁴ και, μέσω αυτής, τη μεσσηνιακή παραλία με την Αιγύτιδα και τη Μεγαλοπολίτιδα, συμπεραίνεται από την επιγραφή *IG V.I.1431*, όπου αναφέρονται οι παραπάνω διασταυρώσεις³⁵. Η σημασία για τη Σπάρτη του οδικού δικτύου του Δενθαλιάτη γίνεται αντιληπτή, αν λάβει κανείς υπόψη ότι τα νοτιότερα περάσματα του Ταυγέτου (από το Οίτιλο και τους Γοράνους), λόγω της απόστασης, αλλά και της απόκρημνης ακτής Β. της Καρδαμύλης, πολύ λίγο εξυπηρετούν τη σύνδεση της Λακεδαιμόνος με τη μεσσηνιακή παραλία. Η εξέταση της γεωγραφικής θέσης του *ager Denthaliatis* σε σχέση με τους δρόμους του Ταυγέτου τεκμηριώνει τη στρατηγική σημασία του ως σπαρτιατικού προγεφυρώματος για τον έλεγχο της περιοικίδος της μεσσηνιακής παραλίας, μιας περιοχής απαραίτητης παλιότερα για την αστυνόμευση των μεσσηνίων ειλωτών³⁶.

Ο *ager Denthaliatis* αποτελεί συνεπώς στοιχείο του συστήματος των σπαρτιατικών συνόρων, το δυτικό κρικό μιας σειράς θέσεων-κλειδιών των εισόδων της Λακωνίας, που συνεχίζεται κατά μήκος των βορείων συνόρων με την Αιγύτιδα, Βελμινάτιδα, Σκιρίτιδα, Καρυάτιδα και Θυρεάτιδα³⁷. Η κύρια λειτουργία του συστήματος αυτού είναι ο έλεγχος των οδικών αρτηριών που έχουν ζωτική σημασία για την πολιτική και οικονομική συνοχή του κράτους και την εξασφάλιση της στρατηγικής υπεροχής

33. Ίχνη του αρχαίου δρόμου με σχέδια σημειώνουν οι: E. Pernice, *AM XIX* (1894) 351 κ.ε. και Hope-Simpson, ό.π., υποσημείωση 28. Πρβλ. και Γ. Πίκουλα, *Λακωνικά Σπουδαί VIII* (1986) 442, 444.

34. Για την κεντρική ΒΔ. οδική αρτηρία του Ταυγέτου (που συνέδεσε τη Σπάρτη με τη Μεγαλόπολη) βλ. Γ. Πίκουλα. «Η νότια Μεγαλοπολίτικη χώρα από τον 8ο έως τον 4ο αι.» (διδασκ. διατριβή, Αθήνα 1984), κεφ. “οδικό δίκτυο”, όπου σημειώνονται ίχνη αρματοροχιών σε μεγάλη απόσταση από το ύψος του Γεωργιτσιού (κορυφή Μαλεβός) προς το Λεοντάρι (αρχ. Λεύκτρον).

35. *IG V.I.1431*, στ. 27 «έν τῇ διόδῳ», διασταύρωση με την οδό Αναβρυτής - Γιαννισών, νότια από τη Λαγκάδα, που στην επιγραφή αναφέρεται ως «σύνροια» (Kolbe, *AM XXIX* (1904) 371)· στ. 5: «καμπή», που ταυτίζεται με τη διασταύρωση στο Μαλεβό (Kolbe, ό.π., σ. 374) με την οδό προς τη Λιμνάτιδα και τη Μεσσηνία. Πρβλ. και Chrimes, ό.π., σσ. 65-67.

36. Σπαρτιατικό προγεφύρωμα για την εισβολή στη Μεσσηνία (Πολύβιος V.92, 4). Ανεξαρτησία Θουρίας, Φαρών και Αβίας από Μεσσηνία το 182 π.Χ. (Πολύβιος XXIII.17, 2). Διατήρηση της ανεξαρτησίας και μετά το 146 π.Χ. (Kolbe, *IG V.I.*, Εισαγωγή). Σχέσεις με τη Σπάρτη στη ρωμαϊκή εποχή: Θουρία, νομίσματα «Θουριατών Λα(κεδαιμονίων)» (B.V. Head, *Historia Numorum*² (1911), σ. 433, εποχής Καρακάλλα): πρβλ. *IG V.I.1381*: «τὰς ματροπόλεως ἁμῶν Λακεδαιμόνος· σπαρτιατικοὶ θεομοῖ: *IG V.I.1386*, (πρβλ. Kahrstedt, ό.π., σ. 335, Valmin, ό.π., σ. 33); *IG V.I.1370*: «δόγμα συναρχῶν καθά και οι γέροντες ἐπέκριναν».

37. Βλ. Boelte, ό.π., σσ. 1303 κ.ε. (Grenzlandschaften). Για τη σαφή διάκριση της πολιτικής χώρας από τη συνοριακή περιοχή: Θουκυδ. V.41, 2.

στην ευρύτερη περιοχή της Πελοποννήσου³⁸. Μια εξίσου σημαντική λειτουργία των θέσεων αυτών, η οποία συνδέεται με το ρόλο των «ιερών των εσχατιών» της σπαρτιατικής χώρας, διαπιστώνεται από το κείμενο του Τακίτου στο παράδειγμα του ιερού της Λιμνάτιδος. Η ίδρυση στα πολιτιστικά και πολιτικά όρια της πόλης μέσα στην κατακτημένη περιοχή ενός ιερού, με σκοπό την επιβεβαίωση της κατοχής αφενός και αφετέρου την ένταξη στον «κόσμο» της πόλης των ξένων – και ενδεχομένως εχθρικών – τοπικών θεοτήτων αποτελεί μια αρχαιότατη πανελλήνια πρακτική³⁹, γνωστή τόσο από τη Λακωνία (παράδειγμα το Αμυκλαίο)⁴⁰, όσο και τη Μεσσηνία (παράδειγμα η παράδοση για την ίδρυση από τους Αιπυτίδας σειράς ιερών στις εσχατιές της επικρατείας τους)⁴¹.

Η ένταξη του ναού της Λιμνάτιδος στα «ιερά των εσχατιών» θα μπορούσε να στηριχθεί στα ακόλουθα:

α) Η ίδρυσή του στο δυτικό άκρο της κατακτημένης περιοχής του Δενθαλιάτη χρονολογείται στην αρχή του σπαρτιατικού αποικισμού: Σύμφωνα με τη σπαρτιατική παράδοση το ιερό υπήρξε το σκηνικό του φόνου του Τηλέκλου, ιδρυτή των πρώτων αποικιών στην περιοχή των πηγών του Νέδοντα⁴². Έχουμε δηλαδή ένα καθαρά σπαρτιατικό και όχι – όπως έχει υποθεθεί – ένα αμφικτυονικό ιερό των Λακεδαιμονίων και των Μεσσηνίων, όπως αποδεικνύεται από τις θέσεις των αντιδίκων πάνω στο θέμα.

β) Η αφιέρωση του ιερού στην Αρτέμιδα Λιμνάτιδα ή Ορθία σημαίνει συνεπώς την κατοχύρωση της κατοχής με την υπαγωγή της νεοαποκτημένης, ξένης και επομένως επικίνδυνης ακόμα περιοχής στην προστασία της σπαρτιατικής Αρτέμιδος. Με αυτό συμφωνεί η ίδια η φύση της θεάς, θεάς κατεξοχή των εσχατιών⁴³, όπως δείχνει το ιερό της στις Λίμνες, αλλά και ολόκληρη η στεφάνη των ιερών της Αρτέμιδος που περιβάλλει την ίδια τη Σπάρτη και τη χώρα της⁴⁴.

γ) Ο στενός σύνδεσμος του ιερού με την περιοχή υπογραμμίζεται από το γεγονός

38. Λόγω της ιδιομορφίας του σπαρτιατικού κράτους: ανάγκη σύνδεσης του μοναδικού πολιτικού και στρατιωτικού κέντρου της εκτεταμένης επικρατείας με το μεσσηνιακό σιτοβολώνα και την περιοχή των περιόικων (τους τόπους παραγωγής και ανταλλαγής του προϊόντος) αφενός και εξασφάλισης της ταχείας μετακίνησης του στρατού στα σύνορα αφετέρου. Τη σημασία του οδικού δικτύου επιβεβαιώνει το προνόμιο των βασιλέων «δικάζειν ὁδῶν δημοσιῶν πέρι» (Ηροδ. VI.57) και η αρχαιολογική έρευνα.

39. Polignac, ὁ.π., σσ. 44-46.

40. Polignac, ὁ.π., σσ. 71-73.

41. Πaus. IV.3, 7.

42. Στράβων VIII.4, 4. Πρβλ. G.L.Huxley, *Early Sparta* (London 1962), σσ. 71-72. Παλαιότερη κατοίκηση του χώρου (Hope - Simpson, ὁ.π., σ. 124).

43. Ἄρτεμις Αγροτέρα: Polignac ὁ.π., σ. 35.

44. Ορθία (Polignac, ὁ.π., σσ. 45, 74) στον Ευρώτα: Ισσωρία, Αιγιναία και Κναγία στην Πιτάνη, στα ὅρια της Σπάρτης προς τον Ταύγετο· Κορυθαλία στα «Φρούρια» κοντά στην Τίασαν, παραπόταμο του Ευρώτα που ορίζει τη Σπάρτη από Ν. (πρβλ. S.Wide, *Lakonische Kulte*, (Leipzig 1893), σσ. 124-5), Ἄρτεμις Δίκτυννα, τέλος, «ἐγγύτατα τοῦ τείχους» (Πaus. III.12, 7). Χαρακτηριστικά κανένα ιερό της Αρτέμιδος δεν αναφέρεται μέσα στη Σπάρτη από τον Πausανία. Στα ὅρια της χώρας: Σελλασία Ἄρτεμις (Houx.)· ἡ Μυσία Ἄρτεμις στην οδό προς την Αρκαδία (Πaus. III.20, 9)· Δερεάτις στον Ταύγετο (Πaus. III.20, 7)· Δαφναία στα ὅρια Σπάρτης και Γυθείου (Πaus. III.24, 8).

ότι παραμένει το μοναδικό κέντρο της, όταν – κατά την πρόοδο της λακωνικής επέκτασης στη Μεσσηνία – οι πρώτες εκείνες αποικίες του Δενθαλιάτη συνοικίζονται στις Φαρές, όπως δείχνει η μεταφορά της λατρείας της Νεδουσίας Αθηνάς στην πόλη αυτή και η απουσία ονομάτων πόλεων από τα κείμενα που αναφέρονται στην έριδα⁴⁵.

δ) Την απόδειξη για τη συγκεκριμένη αυτή σημασία του ιερού προσφέρει η ίδρυση, μετά την οριστική απώλεια του Δενθαλιάτη το 25 μ.Χ., πάνω στα νέα σύνορα της χώρας, στη Χοίρειο Νάπη, ενός νέου ιερού της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος, γνωστού μόνο από την επιγραφή του Ρωμαίου τοπογράφου που ανέλαβε τη χάραξη των νέων αυτών συνόρων το 78 μ.Χ.⁴⁶.

Στην ίδια κατηγορία πρέπει να ανήκαν τα ιερά που κάλυπταν και τις υπόλοιπες συνοριακές περιοχές του σπαρτιατικού συστήματος, εκείνο της Καρυάτιδος Αρτέμιδος⁴⁷ και το Αθήναιον της Βελμινάτιδος⁴⁸, όπως και τα άκρα της χώρας (ιερό του Ταινάρου), ή τα σύνορα της περιουκίδος (π.χ. αυτό της Πατριώτιδος Αρτέμιδος στις Πλειές)⁴⁹. Η οχύρωση των ιερών των συνόρων (του Αθήναιου⁵⁰, και πιθανόν της Λιμνάτιδος)⁵¹ αποτελεί εξέλιξη των ύστερων κλασικών ή ελληνιστικών χρόνων. Πιο στενά συνδεδεμένος με το ρόλο των ιερών στη φύλαξη των συνόρων είναι ο θεσμός της κρυπτείας⁵².

Βασική λειτουργία των ιερών των εσχατιών είναι η επιβεβαίωση του στενού δεσμού της πόλης με τα όρια της, όπως και της κατοχής του ξένου χώρου. Αυτήν ανανεώνουν οι πομπές που, συνδέοντας τα ιερά με την πόλη, λειτουργούν ως άξονες της πολιτικής χώρας (άξονες πιο πραγματικοί από εκείνους του οδικού δικτύου). Παλαιότατη πομπή είναι αυτή των Υακινθείων, κατά την οποία ανανεώνεται κάθε χρόνο η ανάμνηση της κατάκτησης των Αμυκλών. Η πομπή της Καρυάτιδος Αρτέμιδος είναι γνωστή στον Πανσανία, από τον οποίο πληροφορούμαστε έμμεσα και για την πομπή στο ιερό της Λιμνάτιδος (Πανσ. IV 4.2). Τη διατήρηση της σημασίας των πομπών κατά τη ρωμαϊκή εποχή επιβεβαιώνει η ανανέωση της Ταιναριάδος πομπής, κατά την περίοδο της προσωρινής αποκατάστασης της περιουκίδος στο τελευταίο τέταρτο του Ιου α. π.Χ.⁵³

Οι κύριες φάσεις της έριδας, τόσο η αφετηρία της με τον Φίλιππο όσο και η ανανέωσή της από τον Ιούλιο Καίσαρα, συνδέονται άμεσα με το ιστορικό των δραματι-

45. Στράβων VIII.4, 4· Κ.Νέπως, *Coron* I, 1: «Phaeras coloniam Lacedaemoniorum». Ο Πανσανίας αναφέρει μόνο «Λίμνας χωρίον».

46. *IG V.I.1431*, στ. 39 «κατά τό ἀπόκημον ἐπί τό ἱερόν ὃ προσονομάζουσιν Ἀρτέμιτος Λιμνάτιος ὃ ἐστί ὑπέρ τόν χειμαρροῦν ὄν προσονομάζουσιν Χοίρειον, ὃς ὀρίζει Μεσσηνή καί Λακεδαίμονι πρὸς Ἐλευθερολάκωνας» (πρβλ. Kahrstedt, ὁ.π., σσ. 233 κ.ε.).

47. Πάνσ. III.10, 7 (πρβλ. Wide, ὁ.π., σσ. 102-103).

48. βλ. F.W.Walbank, *A Historical Commentary to Polybius*, I (Oxford 1957), σσ. 243-245 και Boelte, ὁ.π., στ. 1310.

49. *IG V.I.559*.

50. Πολ. II.54.3, IV.60, IV.81, Πλουτ.. *Κλεομ.* 4, 1, W.Loring, *JHS* 15 (1895) 72, σχ. 39.

51. Πιθανόν Bursian, ὁ.π., σ. 171, Frazer, ὁ.π., σ. 427.

52. P. Vidal - Naquet, *Le Chasseur noir* (Paris 1981), σσ. 151 κ.ε., 201-202.

53. Πομπ. οδοί: Polignac, ὁ.π., σ. 48. Ειδικότερα: Καρυάτις (Wide, ὁ.π., σσ. 102-103), Λιμνάτις (Chrimes, ὁ.π., σ. 269), Ταιναριάς (Ησύχ.), κατάλογοι Ταιναριῶν *IG V.I.210-212*.

κών αλλαγών της πολιτικής δομής της Πελοποννήσου κατά την εγκαθίδρυση της μακεδονικής και της αυτοκρατορικής εξουσίας. Στην πρώτη φάση αναφερθήκαμε ήδη. Τα γεγονότα είναι γνωστά: οι ρυθμίσεις του 338 π.Χ. έχουν σκοπό τη σταθεροποίηση του καθεστώτος που εγκαινιάστηκε το 370 π.Χ. με την πολιτική αναγέννηση της Μεσσήνης. Η απόδοση του Δενθαλιάτη στους Μεσσηνίους αποτελεί μέρος του σχεδίου κατάργησης των σπαρτιατικών θέσεων ελέγχου της περιοικίδος και εξουδετέρωσης μιας πιθανής μελλοντικής διεκδίκησης από τη Σπάρτη της ηγεμονίας του ελληνικού Κοινού⁵⁴.

Οι προϋποθέσεις για την άσκηση μιας «πανελληνίας» πολιτικής δημιουργήθηκαν πάλι με την εγκαθίδρυση της ρωμαϊκής κυριαρχίας το 146 π.Χ. Η θέση του Μομμίου στο θέμα του Δενθαλιάτη, όπως και η διαδικασία που ακολουθείται, καθορίζονται από τις ίδιες αρχές που ίσχυσαν και το 338 π.Χ., παρά το γεγονός ότι η Σπάρτη βρίσκεται τώρα με το μέρος του νικητή⁵⁵. Σκοπός, όπως φαίνεται στη σύγχρονη οργάνωση του Κοινού των Λακεδαιμονίων, είναι η αποτροπή του κινδύνου που θα δημιουργούσε η κατοχή από τη Σπάρτη όχι πλέον των βορείων συνόρων, όσο – κυρίως – των θέσεων που εξασφαλίζουν την επικοινωνία με τη θάλασσα (όπως ο Δενθαλιάτης) και των λιμανιών, τα οποία ελέγχουν τα θαλασσινά περάσματα (Τάϊναρο, Βοιές και Κύθηρα) και εξυπηρετούν την κεντρική εμπορική οδό της ανατολικής Μεσογείου. Μετά την πρόσφατη καταστροφή της Κορίνθου η οδός αυτή περνάει αναγκαστικά από τη λακωνική παραλία⁵⁶.

Ότι οι αποφάσεις του Καίσαρος το 44 π.Χ.⁵⁷ και της Συγκλήτου το 25 μ.Χ. οριοθετούν την προσωρινή ανατροπή αυτής της πολιτικής, αποδεικνύει το γεγονός (που έχει περάσει απαρατήρητο) της δημιουργίας, μιας άμεσα εξαρτημένης από το δικτάτορα σπαρτιατικής ηγεμονίας στην επίκαιρη περιοχή των ΝΑ. παραλίων της χερσονήσου. Η διαπίστωση – κατά τους πειρατικούς και τους πρόσφατους εμφυλίους πολέμους – της στρατηγικής σημασίας της λακωνικής παραλίας⁵⁸, αλλά και

54. Με την ίδια απόφαση αφαιρείται από τη Σπάρτη και η Καρυάτις.

55. Το νέο σχήμα της πελοποννησιακής ισορροπίας χαρακτηρίζεται από τη διάσπαση των μεγάλων πολιτικών ενοτήτων (κύρια δείγματα είναι το Κοινό των Αχαιών και η Σπάρτη) κατά το πρότυπο της μακεδονικής λύσης του 167 π.Χ. (βλ. Th. Schwertfeger, *Der achäische Bund von 146 bis 27 v. Chr.* (München 1974), σ. 72). Η κρίση του Μομμίου στο θέμα του Δενθαλιάτη είναι «uti possidetis» (οι Μιλήσιοι απλώς πρέπει να αποφανθούν σε ποιον ανήκε πριν το ιερό). Η αρχή της διατήρησης του status quo που ακολουθούν οι Ρωμαίοι είναι αυτή του «Ἑλλήνων κριτηρίου» του 338 π.Χ. (βλ. και υποσημ. 23 για την κρίση του 182 π.Χ.).

56. J. Rougé, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'empire romain* (1966), σ. 86, και R. Baladié, *Le Peloponnèse de Strabon* (Paris 1980), σ. 262. Για την ίδρυση του Κοινού των Λακεδαιμονίων το 146 π.Χ., βλ. S. Accame, *Il dominio romano in Grecia della guerra acaica ad Augusto* (1946), σσ. 124 κ.ε. και R. Bernhardt, *Imperium und Eleutheria* (διδακτ. διατριβή, 1971), σσ. 193 κ.ε., υποσημ. 523.

57. Η χρονολόγηση το 44 π.Χ. (Kolbe, ό.π., σ. 377) είναι σήμερα γενικά αποδεκτή.

58. Για την πειρατία στη περιοχή βλ. Πολ. V. 9.5, IV.101, Πλουτ. *Πομπ.* 24. Κρητικός πόλεμος: IG V.I.1146 (διδλ. βλ. L. Migeotte, *L'Emprunt public dans les cités grecques* (Paris 1985), σσ. 90-91). Στους εμφύλιους σημαντικό ρόλο παίζει η περιοχή ως σταθμός μεταξύ Ελλάδας και Αιγύπτου ή Κύπρου (βλ. την πορεία του Κάτωνος μετά τα Φάρσαλα, Λουκαν. *Pharsalia* IX.36-39, όπως και τις επιχειρήσεις του Κασίου αργότερα, Αππιαν. *Bell. Civ.* II.70, 292, ή την περιγραφή της φυγής του Αντωνίου μετά το Άκτιο, Πλουτ. *Αντών.* 67, 5).

των αδυναμιών της (κυρίως της έλλειψης πολιτικής συνοχής του Κοινού)⁵⁹, πρέπει να έκανε αισθητή στον Καίσαρα την ανάγκη της δημιουργίας μιας κεντρικής εξουσίας, ικανής να ασκήσει τον έλεγχο των λιμανιών που προορίζονταν ως βάσεις ανεφοδιασμού για την προετοιμαζόμενη παρθική εκστρατεία. Το ρόλο αυτό μπορούσε να αναλάβει μόνο η Σπάρτη, η μεγαλύτερη πόλη της Πελοποννήσου⁶⁰ με σημαντική ήδη οικονομική και πολιτιστική – ίσως και πολιτική – επιρροή στο χώρο του Κοινού⁶¹.

Την ευκαιρία πρέπει να έδωσε η δημιουργία της επαρχίας το 46 π.Χ. Στην επιστολή του Κικέρωνα προς τον πρώτο διοικητή της, τον Servius Sulpicus Rufus, διακρίνονται οι σπαρτιατικές ανησυχίες για το μέλλον⁶². Η απόφαση για το Δευθαλιάτη το 44 π.Χ. αποτελεί μέρος της οριστικής ρύθμισης του δικτάτορα. Η αποκατάσταση τότε της σπαρτιατικής κυριαρχίας στα ΝΑ. παράλια της Πελοποννήσου – από τις Πρασιές, στην είσοδο του Αργολικού, έως τις εκβολές του Παμίσου, στο Μεσσηνιακό κόλπο – παρέχει πράγματι τη μοναδική εξήγηση για την υποδούλωση των πόλεων του παλαιού Λακωνικού Κοινού στη Σπάρτη, που χρονολογείται γενικά μεταξύ 70 και 31 π.Χ.⁶³ παρέχει επίσης εξήγηση για την κατά τον 1ο αι. π.Χ. επέκταση των ορίων της Λακωνικής προς δόρεια της Επιδαύρου Λιμηράς⁶⁴ και του Οιτύλου⁶⁵. (Σχέδιο 2.)

59. Έλλειψη γεωγραφικής συνοχής των δυο χερσονήσων, που έχουν διαφορετικές θρησκευτικές-πολιτιστικές παραδόσεις (αργεία στη χερ/σο του Μαλέα, σπαρτιατική στη χερ/σο της Μάνης) και δύο κέντρα αντίστοιχα: Υπερτελεατόν και Ταίναρον. Χαλαρότητα της κοινοτικής δομής, απουσία – πλην του στρατηγού και του ταμία – οποιασδήποτε κοινοτικής αρχής ή συνόδου στα ψηφίσματα του Κοινού (βλ. την κατηγορηματική και ακραία θέση του Bernhardt, ό.π., σ. 193: «föderiert sind die Mitglieder dieses Bundes nicht gewesen»· πρβλ. G. Busolt - H. Swoboda, *Griechische Staatskunde* τ. II (München 1926), σ. 734).

60. Προετοιμασία παρθικής εκστρατείας: Δίων Κάσσιος XLIV.1.1, XLIII.50.3. Σπάρτη, ως πρώτη πόλη Πελοποννήσου: Στράβων VIII.6.18 (στις αρχές του 1ου αι. π.Χ.).

61. Βλ. Chrimes, ό.π., σσ. 436-39, όπου υποστηρίζεται ότι η Σπάρτη είναι μέλος του Κοινού. Την επιρροή της Σπάρτης αποδεικνύει το γεγονός ότι τα μισά περίπου από τα προξενικά ψηφίσματα των πόλεων αυτών αφορούν Σπαρτιάτες (*IG V.I.936, 961, 965, 966, 975, 1112, 1113, 1145, 1523. SEG II.160*).

62. Κικέρ. *Ad familiares* 13, 28 A1. Πρβλ. Accame, ό.π., σ. 133, Schwertfeger, ό.π., σ. 77.

63. Το πάνω όριο δίνει η χρονολόγηση των τελευταίων ψηφισμάτων των πόλεων του Κοινού (*IG V.I.1145, 1146* του Γυθείου, *IG V.I.965* της Κότυρας), το κάτω ο Πausanίας (III.21.6).

64. Κατά τον Αρτεμίδωρο (στο Στράβωνα VIII.5.8), δηλ. περίπου το 100 π.Χ., η Επιδαυρος Λιμηρά αποτελεί το δόρειο όριο της λακωνικής ακτής.

65. Στράβων VIII.4.1: «παρά Φηράς Νέδων ἐκβάλλει, ῥέων διά τῆς Λακωνικῆς», ενώ αντίθετα ο Πάμισος «οὐδαμοῦ τῆς νῦν Λακωνικῆς ἀπτόμενος» (Στράβων VIII.5.6). Οι Φαρές λίγο πριν από το 78 π.Χ. ήταν ακόμη ανεξάρτητες (πρβλ. Πολύαινο II.3.5 και Κικέρ., *Verr. V.30, 79*). Πλιν. *NH VI.16*: «ager laconicus liberae gentis» (όπου περιλαμβάνονται: Pherai (Φαραί), Leuctra, Cardamyle, locus Thyreae (Θουρία;), Gerania). Πρβλ. O. Cuntz, «Agrippa und Augustus als Quellenschriftsteller des Plinius in den geographischen Büchern der NH», *Jahrbücher für klass. Philologie*, Suppl. 17 (1890), σ. 514, και Bernhardt, ό.π., σ. 193. Η απόδοση του Δευθαλιάτη είναι σύγχρονη με εκείνη της μεσσηνιακής παραλίας, όπως πιθανώς και των υπόλοιπων συνοριακών περιοχών, που χωρίς ειδικό λόγο αποδίδεται στον Αύγουστο, βλ. Bölte, ό.π., σσ. 1307 (Καρούτις), 1309 (Σκιρίτις), 1310 (Βελμινάτις), 1311 (Αιγύτις).

Η αποκατάσταση αυτή της σαρτατιακής ηγεμονίας δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την οικονομική ακμή που τεκμηριώνει η επανάληψη (μετά από 100 χρόνια) της λειτουργίας μέσα στη δεκαετία 50-40 π.Χ. του σαρτατιακού νομισματοκοπείου⁶⁶, για την τεράστια (δυσανάλογη προς τις δυνατότητες της πόλης) πολεμική προσπάθεια στους Φιλίππους⁶⁷, τέλος για την εμφάνιση της Σπάρτης ως ναυτικής δύναμης στο Άκτιο.

Η απόφαση του Καίσαρα το 44 π.Χ., όπως και η σταθερότητα της προσήλωσης των Σαρτατιανών στην παράταξη του γιού του (η αυτοθυσία στην υπεράσπιση του στρατοπέδου του Οκταβιανού στους Φιλίππους και η παρουσία στο πλευρό του στο Άκτιο), δεν είναι, πιστεύω, άσχετες με τους δεσμούς που συνδέουν με την παράταξη αυτή το Λάχαρη και το γιό του Ευρυκλή, τον γνωστό φίλο του Αυγούστου⁶⁸: ενδείξεις για την ισχυρή θέση των Ευρυκλειδών στη Σπάρτη και το ρόλο τους στην κρίσιμη αυτή καμπή της σαρτατιακής ιστορίας παρέχουν οι στενοί οικογενειακοί δεσμοί με την τοπική αριστοκρατία, οι τιμές που δίνονται στο Λάχαρη στην Αθήνα, και τέλος η εκτέλεσή του από τον Αντώνιο⁶⁹.

Η σύνδεση της τύχης της σαρτατιακής περιοικίδος με εκείνη της ηγεμονίας των Ευρυκλειδών διαπιστώνεται πάλι με αφορμή την απόφαση του Atidius Geminus, praetor Achaiae⁷⁰. Η παραχώρηση του Δενθαλιάτη στους Μεσσηνίους πραγματοποιείται στα πλαίσια του διαμελισμού της σαρτατιακής περιοικίδος, στα μέσα της δεκαετίας 4-14 μ.Χ. Κεντρικός στόχος των ρυθμίσεων υπήρξε η δημιουργία του Κοινού των Ελευθερολακώνων, που περιλαμβάνει πλέον όλες τις λακωνικές πόλεις και μέρος της μεσσηνιακής παραλίας. Η εικόνα της μεσσηνιακής παραλίας που προέκυψε, δίνεται λεπτομερώς από τον Πausανία⁷¹: τα όρια της Μεσσηνίας, του «Λακωνικού» (δηλαδή του Κοινού των Ελευθερολακώνων), και της Σπάρτης βρίσκονται τώρα στη Χοίρειο Νάπη, ενώ το νότιο τμήμα της μεσσηνιακής παραλίας «άπενεμήθη υπό τοῦ βασιλέως εἰς τὸ Λακωνικόν», όπως και οι Φαρές στα βόρεια των νέων συνόρων. Προϋπόθεση συνεπώς αυτής της ανακατανομής είναι η δημιουργία του Κοινού εις βάρος της Σπάρτης⁷², η οποία κρατάει μόνο δύο πόλεις, μία στην περιοχή

66. S.Grünauer-von Hörschelmann, *Die Münzprägung der Lakedaemonier* (Berlin 1978), σ. 59, (ομάδες νομισμάτων XIII-XXII).

67. Οι 2.000 νεκροί των Φιλίππων (Πλουτ. *Βροῦτ.* 41,4), αριθμός που αντιπροσωπεύει σημαντικό τμήμα του πολιτικού σώματος της Σπάρτης, προϋποθέτουν την επιστράτευση και των πρώην περιοίκων.

68. Η μεταστροφή της Σπάρτης από τη συγκλητική παράταξη (ανήκε στη clientela Claudiorum, Σουητ. *Tib.* 62, βλ. και Αππιαν. *Bell. Civ.* II.70, 292) αντιμετωπίζεται ως προδοσία (Πλουτ. *Βροῦτ.* 46, 1· πρβλ. R.Bernhardt, *Polis und römische Herrschaft in der späten Republik 149-31 v. Chr.* (Berlin 1985), σ. 149).

69. Χρονολόγηση των οικογενειακών δεσμών με την οικογένεια των Ιερών των Διοσκούρων: A. Spawforth, *BSA LXXIII* (1978) 256 και *LXXX* (1985) 193 κ.ε. Τιμές στην Αθήνα: *SIG³ 786*. Εκτέλεση από Αντώνιο: Πλουτ. *Αντ.* 67, 2. Για την ειδική θέση του Ευρυκλή (ως επιστάτη του Αυγούστου), βλ. J. Oliver, «The Ruling Power», *TAPhA* 43, (1953), σ. 695.

70. *PIR I²*, σ. 271, λ. 1343. Klebs, *RE II*, στ. 2075. E.Groag, *Die Reichsbeamten von Achaia* (Schriften der Balkan-Kommission der Akad. Wien IX), σσ. 17 κ.ε. Praetor με τη γενική έννοια του διοικητή (στρατηγού) της Αχαΐας, συνεπώς πιθανότατα πριν από το 15 μ.Χ.

71. Πaus. IV.1,1.

72. Kolbe, ό.π., σ. 377.

των Ελευθερολακώνων, την Καρδαμύλη, που συνδέεται με τη Σπάρτη από το πέρας των Γοράνων, και μία στη Μεσσηνία, τη Θουρία. Η τελευταία, όπως ρητά αναφέρει ο Πανσανίας, δόθηκε στους Σπαρτιάτες, επειδή ακολούθησαν τον Αύγουστο στο Άκτιο. Η σύγχρονη όμως παραχώρηση στους Μεσσηνίους του Δενθαλιάτη καθιστά τη Θουρία απλή *exclave* μέσα στο μεσσηνιακό έδαφος.

Η δημιουργία του Κοινού των Ελευθερολακώνων (επομένως, όπως είδαμε, και η ανακατανομή της μεσσηνιακής παραλίας) χρονολογούνται συνήθως αμέσως μετά το Άκτιο ή το 21 π.Χ., συνδέονται δηλαδή με την δωρεά των Κυθήρων επευκαιρία της επίσκεψης του Αυγούστου στη Σπάρτη. Τούτο όμως θα σήμαινε ότι η ευγνωμοσύνη του Αυγούστου εκφράστηκε την ελαύριο του Ακτίου με την απογύμνωση της πόλης από ολόκληρη την περιοικίδα, από την οποία της αφήνει μόνο το νησί των Κυθήρων (που ανήκει ήδη κατά μεγάλο μέρος στον Ευρυκλή) και τις δύο πόλεις της Μεσσηνίας⁷³. Οι ρυθμίσεις αυτές αντίθετα προϋποθέτουν τη ριζική μεταβολή της στάσης του αυτοκράτορα απέναντι στη Σπάρτη και τον Ευρυκλή, συνεπώς και κάποια χρονική απόσταση από τη ναυμαχία ή από τη φιλική επίσκεψή του στην πόλη το 21 π.Χ. Τη χρονολόγησή τους δίνει μια σειρά επιγραφών του Αυγούστου και του Τιβερίου από το Γύθειο, τη Μεσσήνη και τη Σπάρτη. Η επιγραφή του Γυθείου (*IGV.I. 1160*), «...Σεβαστού Καίσαρος υἱόν ἢ πόλις ἀποκαταστήσαντα μετά τοῦ πατρός τήν ἀρχαίαν ἔλευθερίαν», σε συνδυασμό με το γνωστό ιερό νόμο του Γυθείου του 15 μ.Χ.⁷⁴ δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία για το χρόνο ίδρυσης του Κοινού των Ελευθερολακώνων. Η σύγχρονη επιγραφή της Μεσσήνης (*IG. V.I. 1148*) έχει ήδη συνδεθεί από τον Kolbe με την δωρεά του Δενθαλιάτη.

Η μεταστροφή του Αυγούστου δεν πρέπει να είναι άσχετη με την εσωτερική κρίση στη Σπάρτη, κατά την οποία επανειλημμένα κατηγορήθηκε και τέλος εξορίστηκε ο Ευρυκλής για κατάχρηση της αυτοκρατορικής φιλίας «πρός τήν ἐπιστάσιαν» (τῶν Λακεδαιμονίων), (Στράβων VIII 5.5. [366]), αλλά και «ἐπί τῷ στάσεως ἐμπλήσει τήν Ἰαχαιᾶν καί περιδύειν τὰς πόλεις» (Ιώσηπος *Ιουδ. Πόλ.* I.26.4 [531])· η κατηγορία που πιθανόν αναφέρεται στην κατάχρηση της σπαρτιατικής εξουσίας επί των περιοίκων, έγινε αφορμή για την απελευθέρωσή τους από τη Σπάρτη. Οι στάσεις στις πόλεις και η κρίση του καθεστώτος του Ευρυκλή, που σήμανε το τέλος της σπαρτιατικής περιοικίδος, θα μπορούσαν να συνδεθούν με τη γενική κρίση της αυτοκρατορίας από το 6 έως το 10 μ.Χ.⁷⁵. Τα συμπεράσματα του Τιβερίου από την αποτυχία του πειράματος της σπαρτιατικής ηγεμονίας φαίνονται στην υπαγωγή το 15 μ.Χ. της επαρχίας Αχαΐας στον ίδιο τον αυτοκράτορα⁷⁶. Η απόρριψη το 25 μ.Χ.

73. G.W.Bowersock, «Eurycles of Sparta», *JRS* 51 (1961), σ. 113 και υποσημ. 11. Η σύνδεση της δωρεάς των Κυθήρων με τη δημιουργία του Κοινού των Ελευθερολακώνων (βλ. Chrimes, σσ. 172-173) δεν είναι απαραίτητη: το *imperium* (η αρχή επί των πόλεων της περιοικίδος) διακρίνεται από την υπαγωγή των Κυθήρων στο *territorium* της πόλης της Σπάρτης ως συνέπεια της δωρεάς (βλ. D.Nörr, *Imperium und Polis in der hohen Prinzipatzeit* (München² 1969), σσ. 50-1 και σημ. 46-48 και 52-55).

74. Σ.Β.Κουγιάς, *Ελληνικά* I (1928) σσ. 38-43, E.Kornemann, *Neue Dokumente zum lakonischen Kaiserkult* (Breslau 1929), σσ. 6-7 και 15-20.

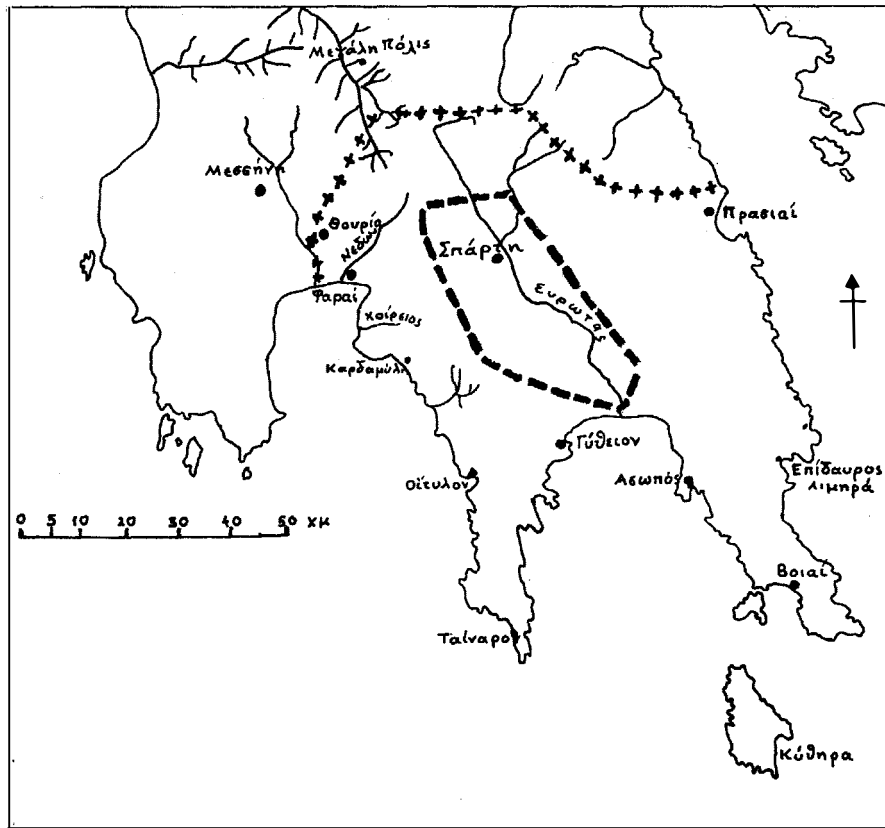
75. Δίων LV.28. Πρβλ. C.W.Bowersock, *Augustus and the Greek World* (Oxford 1965), σ. 103, και D.Kienast, *Augustus: Prinzeps und Monarch* (Darmstadt 1982), σ. 119.

76. *Tac. Ann.* II.80.

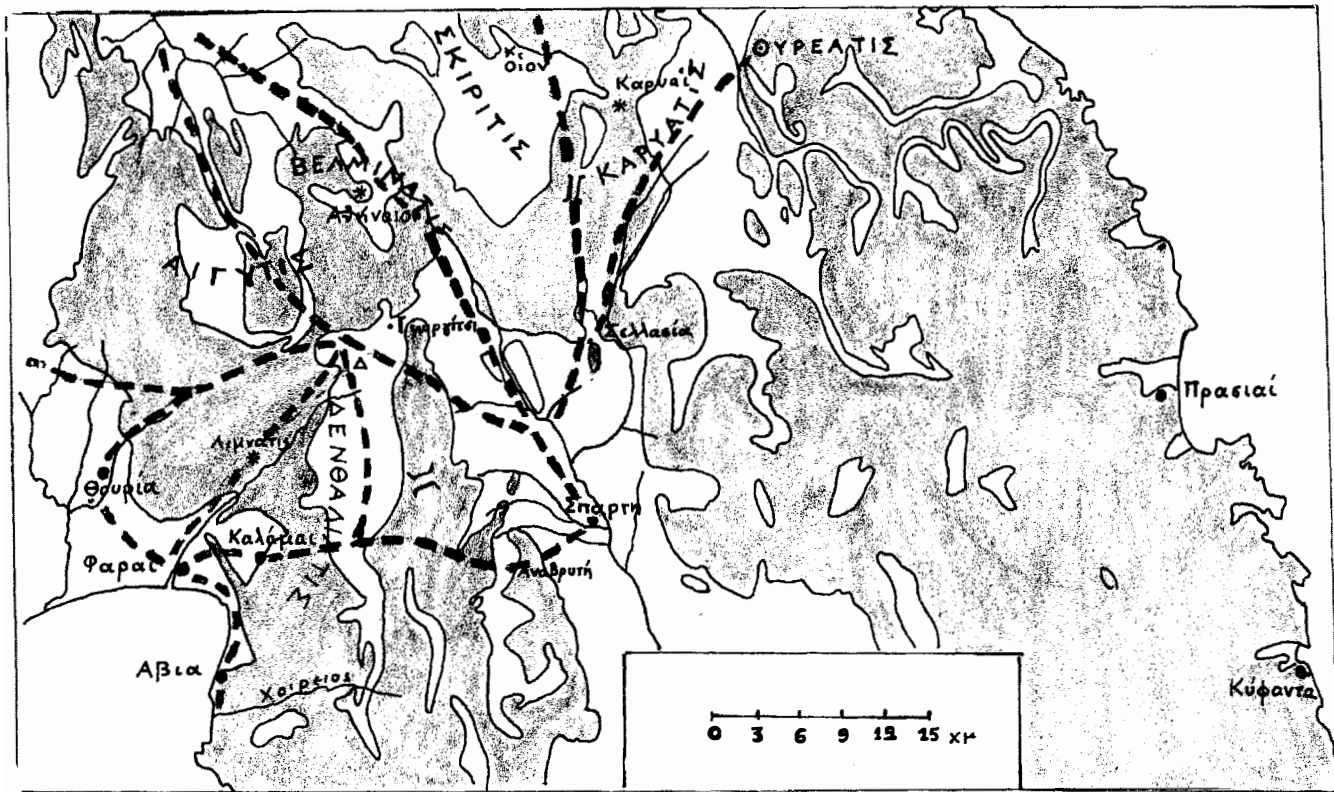
του σπαρτιατικού αιτήματος για την ακύρωση της απόφασης του Αυγούστου σχετικά με την απόδοση του Δενθαλιάτη στους Μεσσηνίους όχι μόνο ματαιώνει οριστικά τις περιορισμένες φιλοδοξίες του διάδοχου του Ευρυκλή στο χώρο της Μεσσηνίας, αλλά προσιωνίζει και τη δική του εξορία. Την πληροφορία μας τη δίνει και πάλι ο Τάκιτος στο έκτο βιβλίο των *Annales*⁷⁷.

Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά

77. Τακ. *Ann.* VI.10. Με την εξορία του Λάκωνος συνδέει ο R.S.Rogers, *Criminal Trials and Criminal Legislation under Tiberius* (Middletown, Conn. 1935), σ. 126 και το τελευταίο χωρίο της πρώτης εξάδας των *Annales* που αναφέρεται στην Αχαΐα (Τακ. *Ann.* VI.17).

Όρια της Σπάρτης το 146 π.Χ. και της σπαρτιατικής ηγεμονίας 44 π.Χ. - 10 μ.Χ.

Συνοριακές περιοχές και δρόμοι της βορ. Λακεδαίμονος (με βάση το χάρτη BOELTE RE III A. λ. SPARTA στ. 1305 - 1306).